

OSMANLI ARAŖTIRMALARI

III

NeŖir Heyeti — Editorial Board

HALİL İNALCIK — NEJAT GÖYÜNÇ

HEATH W. LOWRY

THE JOURNAL OF OTTOMAN STUDIES

III

İstanbul - 1982

TÜRK VAKIF KURUCULARININ SOSYAL
TABAKALAŞMADAKİ YERİ
1700-1800 *

Bahaeddin Yediyıldız

Başlangıcından günümüze kadar, her beşerî toplumun, duruma göre daha karmaşık ve girift tabakalaşmalar, hiyerarşiler ihtiva ettiği bir gerçektir. Bu tabakalaşmalar içinde, fertler ve âileler bütünleşmektedirler. İnceleme konumuz olan Türk toplumu da bu kâidenin dışında kalmamıştır.

Sosyal ilimlerdeki, toplumdaki tabakalaşmanın sebepleri ve temelleri, sosyal sınıf teorilerine göre, farklı biçimlerde izah edilmiştir. Marx sosyal tabakalaşmanın kaynağını en geniş anlamıyla ekonomik sistemde bulmaktadır. Marx'a göre, sosyal teşkilatlanmanın merkezî ve temel olgusunu teşkil eden üretim vasıtaları insanlar arasındaki diğer bütün münasebetleri belirler. Zaten ona göre, insanlık tarihinin her döneminde başlıca iki sınıf mevcuttur. Bunlardan birisi, üretim vasıtalarına sahip olanların meydana getirdiği yönetici sınıf, diğeri ise üretim vasıtalarına sahip olmayanların, yâni ezilenlerin ve sömürülenlerin mensup oldukları yönetilen sınıfıdır.

Weber'e göre, hem ekonomik durum, hem itibar, hem de siyasî iktidar, bir toplumun tabakalaşmasında en önemli rolü oynamaktadır. Sosyal sınıfların ekonomik farklılıkları üzerinde temellenmiş

* Bu makale, tarafımızdan hazırlanan, *Institution du vakf au XVIIIe siècle en Turquie -étude socio-historique-* (Paris 1975) adlı ve henüz basılmamış doktora tezinin bir bölümünden ibarettir (s. 154-182). Bu tezde, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivinde bulunan ve XVIII. asra âit olan vakfiyeler arasından ihtimalî sondaj metoduyla elde edilen 330 vakfiyenin sosyal tarih açısından tahlili yapılmaktadır. Bütün istatistikler bu vakfiyelerdeki verilere dayanmaktadır. Tezin aslında mevcut olan bu vakfiyelerin listesi (s. 350-365) fazla yer tuttuğundan burada ayrıca verilmemiştir. (B.Y.).

olduğunu ileri süren marksist tahlili kabul etmekle birlikte, Weber için, sınıflar ancak tek tip bir tabakalaşmaya uygun düşmektedir. Zira, bu yazara göre, iki tip tabakalaşma daha vardır: statü düzeyine uygun, itibara, «sosyal şerefe» dayalı tabakalaşma ve siyasî iktidar üzerinde temellenen tabakalaşma. Fonksiyonalistlere göre, her toplum, teşkilâtlanmış sosyal varlığın bazı temel zaruretlerini tatmin etmek için, belli bir biçimde, fertleri çeşitli sosyal mevkilere (positions) dağıtmak ve bu mevkilere bağlı vazifeleri ifaya onları mecbur etmek zorundadır. Bizzat bu mevkiler ve fertleri buralara iten temâyüller eşit değildir, eşit vazifeler ihtiva etmemektedir ve eşit bilgi ve mahâretler istememektedir. Bu eşitsizliklere rağmen, toplumun her mevkiden beklediği vazifelerin en iyi biçimde tamamlanması gerekmektedir. İşte fonksiyonalistlere göre, «değerler, ihtiyaçlar ve netice itibarıyla, bizzat toplumun hayatta kalışı üzerinde» temellenen sosyal tabakalaşma buradan kaynaklanmaktadır. Werner ise, tabakalaşmanın menşei, «bir topluluk üyelerinin birbirleri hakkında verdikleri şahsî hükümlerde» görmektedir¹.

Osmanlı toplumunda tabakalaşma

Toplumun mertebelere ayrılması konusunda Osmanlı döneminde Türklerin fikri ne idi? Bu konuda vakfiyelerde bazı değerli bilgiler bulunmaktadır. Bu bilgilere göre, sosyal tabakalaşmanın menşei Allah'ın irâdesindedir. Eğer, aynı toplumun fertleri arasında iktisadî, içtimâî veya siyasî eşitsizlikler varsa, bu, Allah'ın insanları toplumun iyi işleyişi için kendilerine düşen vazifeleri yapmaları gayesiyle farklı yeteneklerle mücehhez yaratmış olmasından ileri gelmektedir. İnsanları zengin veya fakir, şerefli veya hakîr, siyasî mânâda, güçlü veya güçsüz kılan Allah'tır. Bunun sebebi de şudur: sosyal hayatta insanlar kendilerine özgü haklara ve vazifelere sahip gruplara ayrılmak mecburiyetindedir. Osmanlılar'ın anlayışına göre, en azından kabaca iki grup insana ihtiyaç vardır: Bunlardan birisi memleketi ve sosyal nizamı muhafazaya mecbur olan yüksek devlet

1 P. Laroque, *Les classes sociales*, P.U.F. Paris 1968; J. Cazeneuve, «Les stratifications sociales», *La sociologie*, J. Cazeneuve ve D. Victoroff yönetiminde gerçekleştirilmiş eser, C.E.P.L. Paris 1970, s. 454-489; L. Reissman, *Les classes sociales aux Etats-Unis*, Fransızcaya çeviren H. Lesage ve M. Lesage, P.U.F. Paris 1963, s. 30-109.

görevlileri (*ricâl*) grubu, diğeri ise, hizmetlerini yapabilmeleri için birincilere gerekli serveti temin etmeye mecbur olanların meydana getirdiği gruptur. Bu fikri ileri sürerken dayanak noktalarını da Kur'an'da bulmaktadırlar : «... O (Allah), size verdiği şeylerde sizi denemek için, kiminizi derecelerle, (mertebelenmede, hiyerarside) kiminizin üstüne çıkarmıştır ...»². O halde, bu farklılaşmanın ikinci sebebi, Allah'ın zenginleri kendilerine bağışladığı şeylerde imtihana çekmek istemesidir. Özellikle vakıf kuruluşlarının fikrine göre, söz-konusu bu imtihanda muvaffak olmak için, servete sahip olanların olmayanlara, bilhassa vakıf müessesesi yoluyla, yardımda bulunmaları gerekmektedir³.

Gerçekten, İslâm teorisine göre, tabakalaşma sosyal bir zarûret idi. Bununla birlikte, bu dinin bazı prensiplerinin tatbiki sayesinde, toplum grupları arasındaki eşitsizliklerin hafifletilmesi gerekiyordu. Fakat, XVIII. yüzyıl Türk toplumunda, toplumun yardıma ihtiyacı olan üyelerinin hepsini hedef alan bir yardımlaşmanın söz konusu olmadığını müşahade etmekteyiz. Aşağıda görüleceği gibi, -sadaka, vakıf veya başka- hangi şekil altında olursa olsun bu uygulama çok defa dar grupların kabuğunu kıramamıştır.

Bu gruplar nelerdi? Vakıf yapanlar hangi gruplara mensuptular? Bu vakıfları kimler lehine yapıyorlardı? Acaba herkes, toplumun her üyesi gözünde büyük bir değere sahip olduğu anlaşılan vakıf kurabiliyor muydu? Yoksa, vakıf yapma imkânına sâhip olanlar, sırf doğuşları veya fonksiyonları gereğince bazı imtiyazlara sahip olan kişiler miydi? Bu kişilerin meslekleri ne idi?

Vakfiyelerde umumiyetle vâkıfların toplumda sâhip oldukları durum hakkında kâfi derecede tafsîlâtı bilgiler verilmiştir. En azından icra ettikleri meslek ekseriya zikredilmektedir. Bu incelemede ele alınan vakfiyelerin tahlili neticesinde, XVIII. yüzyıl Türkiye'sinde vakıf yapan kişilerin mesleklerinin yüzdesini oldukça açık bir biçimde gösteren bir tablo hazırlamak mümkün olmuştur.

2 Kur'an, VI/165.

3 Fatma binti İbrahim Paşa vakfiyesi, VGMA (Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi), Kasa no: 56, s. 1; III. Mustafa vakfiyesi, VGMA, Kasa no: 187, s. 5; Damad İbrahim Paşa vakfiyesi, VGMA, Kasa no: 173, s. 11-13; Çorlulu Ali Paşa vakfiyesi, VGMA, Kasa no: 188, s. 281-282; krş. Nâbî, *Hayriye*, Bulak 1257/1841, s. 44; Naimâ, *Tarih*, İstanbul 1283, c. I, s. 53, 56; S. Ülgener, *İktisadi inhitat tarihimizin ahlâk ve zihniyet meseleleri*, İstanbul 1951, s. 99-102.

Osmanlı toplumu	«Askerî» Sınıfı	Padişahlar				% 5,14	% 65,07	
		Sivil yöneticiler	Sadrazamlar		% 5,14	% 37,45		
			Diğerleri		% 32,31			
		Ulemâ				% 14,28		
		Muhtelif tarikat şeyhleri				% 6,38		
		Vakıf yöneticileri	Erkek		% 1,42	% 1,82		
			Kadın		% 0,4			
	Ra'yyet Sınıfı	Çiftçiler				% 0	% 34,93	
		Tüccarlar ve zanatkârlar				% 1,82		
		Âyân				% 1,82		
		Mesleksizler	Erkek		% 15,17	% 0,91		
			Kadın	Padîşah sarayına mensup	% 6,69	% 17,03		% 32,20
				Muhtelif menşelerden	% 10,34			
		Yekûn						% 100

Bu tabloda görüldüğü gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nun halkı iki büyük *sınfa* ayrılmıştır. Bu ayırım tarihî vesikalarda açık olarak gözükmemektedir. Bazı Türk tarihçileri de bunu çok iyi bir şekilde vurgulamış bulunmaktadır. Bu tarihçilerden birine göre, «Osmanlı toplumu iki ana sınıfa ayrılıyordu. *Askerî* denen ilki, saltanat beratı ile padişahın dinsel yetki ya da yürütme yetkisi tanıdığı kimseleri, yani saray memurları, mülkî memurlar ve ulemayı içine alıyordu. İkincisi *reaya* olup, vergi veren, fakat hükûmete katılmayan bütün müslüman ve müslüman olmayan uyrukları içine alıyordu. Uyruklarını askerîlerden uzak tutmak devletin temel bir kuralıydı. Yalnızca sınırlarda fiilen akıncılık eden ve medresede düzenli bir eğitimden geçerek ulemâ zümresine girenler padişahın beratını alıp askerî sınıfın üyeleri olabilirdi»⁴.

Diğer bir Türk tarihçisine göre⁵, bütün toplumlarda sosyal sınıfları doğuran en önemli faktörlerin başında toprak mülkiyeti gelmektedir. Doğudaki ve Batıdaki diğer toplumların aksine, 1071'den itibaren doğmaya başlayan Türk toplumunda, feth edilen topraklar ve memleketin tabii kaynakları toplumun üyelerine özel mülk olarak dağıtılmamış, idâresi devlete âit kamu malı sayılmıştır. Netice itibarıyla, daha kuruluşunda, «devlet toplumun gidişatına göre biçimlenecek yerde, tersine, toplum devletin elinde yoğurulmuş» tur; yâni, bu toplumun bazı sınıflara ayrılması devlet tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu sebeple, Türk toplumundaki oluşuma, sosyal değil, fakat fonksiyonel oluşum; böyle bir oluşum içinde şekillenen sınıflara da sosyal sınıflar değil, fakat fonksiyonel sınıflar demek daha doğru olacaktır. Böyle bir izahtan sonra bu tarihçi, Türk toplumunu üç fonksiyonel sınıfa ayırmaktadır : *askerîler*, *şehirliler* ve *köylüler*. «Askerî sınıf» in üyeleri, bu yazara göre de bugünkü kavram ile, memur statüsüne girenlerdir. Bunlardan bazılarının ücretleri devlet hazinesinden nakit para olarak ödeniyordu. Bir kısmına ise, yaptıkları hizmet karşılığında, bazı bölgelerin vergilerini toplama hakkı tanınıyordu. «Şehirliler» e ve «Köylüler» e gelince, tarih-

4 H. İnalcık, «The nature of traditional society, Turkey», R. Warde ve D. Rustow, ed. *Political modernization in Japan and Turkey* (Princeton 1964), s. 44'den nakleden Ş. Mar'din, *Din ve ideoloji*, Ankara 1969, s. 85.

5 M. Akdağ, *Türkiye'nin iktisadî ve içtimai tarihi*, Ankara 1971, c. II, s. 89-94.

çimiz bunları tanımlamak için, toplumda «askerî sınıf» ın dışında kalanların «reâyâ sınıfı» nı meydana getirdiklerini söylemekle işe başlamaktadır ; yani bu sınıf hem «şehirliler» i, hem de «köylüler» i ihtiva etmekteydi. Böylelikle, memleketin ekonomik hayatında işgal ettikleri yer gereğince, Osmanlı Devleti'nin *reâyâ*'yı iki sınıfa ayırdığı görülür. «Şehirliler» şehirlerde ticaret yapmak ve zanaat işleriyle uğraşmak mecburiyetinde kalırken, «köylüler» de köylerde mülkiyeti devlete ait topraklar üzerinde tarımla uğraşmak zorundaydılar. Netice itibariyle, bu iki sınıfın da asıl fonksiyonu devlet hazinesini muhtelif vergilerle beslemekten ibâretti.

İnalcık ve Akdağ tarafından yapılan bu sınıflandırmalar arasında pek fark yoktur. Ancak, Osmanlı İmparatorluğu'nun sosyal hayatını çeşitli yönleriyle aydınlatan kâfi miktarda araştırmaya sâhip olunmadığından, bu dönem Türk toplumunun sosyal tabakalaşması hakkında son sözü söylemek için zamanın henüz erken olduğunu belirtmek gerekir. Şurası da bir gerçektir ki, sosyal sınıf deyimi bugün çözümlenmesi gereken büyük bir problem teşkil etmektedir. Zira sosyal sınıf kavramı, XIX. yüzyılın sosyalist yazarlarından itibaren özel bir mânâ kazanmıştır. Bugün, marksist veya marksist olmayan birçok sosyal sınıf teorisiyle karşı karşıya bulunmaktadır. Gerçekten, «sınıfları tahlile imkân sağlayan tek bir reçete yoktur ve teorileri geniş bir bütünlük içinde telif etmek de mümkün değildir. Bu yüzden her teori ilk dogmasına sadık kalmakta ve toplum için sınıfın ne anlam taşıdığı hakkındaki kendi fikrini muhafaza etmektedir. Bir teori ekonomik değerlerin determinizmi üzerinde ısrar etmiş ve saygıdan gelen itibar faktörlerini hemen hemen sükutla geçmiştir. Diğer bir teori ekonomik faktörlerin önemini küçümserken, statü kavramına bağlı değerlere fazla kıymet atfetmiştir. Bir teori, sınıflar arasındaki münasebetlerin tesisinde iktidarın rolünü abartırken, diğer biri, bile bile iktidar boyutunu bertaraf etmiştir. Bir doktrin tek bir toplulukta sınıflar sistemini incelemekle yetinirken, bir diğeri araştırmalarını millet seviyesinde genişletmiştir. O halde «sınıf» kavramının, telâkkî edildiği tarihî kontekste göre, farklı şeyleri ifâde etmesi şaşırtıcı değildir⁶. İşte, birçok araştırmacının yaptığı gibi, her hangi bir toplumun gerçeklerini bu teorilerden birinin çerçevesi içine sıkıştırmaya çalışmanın

6 L. Reissman, *aynu eser*, s. 31-32.

mahzurları, buradan ileri gelmektedir. Meselâ, bazı yazarlar gibi⁷, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki «askerî sınıf» ve «reâyâ sınıfı»nın, sadece savaş halinde iki sınıf olduğunu, yâni Marx'ın bütün geçmiş toplumların tarihinde bulduğu yöneten ve yönetilen iki sınıftan⁸ ibâret olduğunu iddia etmek mümkün müdür? Tarihi gerçeklik bunu doğrulamamaktadır. Sosyal sınıflar konusunda, eğer Marx'ın -sosyal sınıfların menşei üretim biçiminde yatmaktadır ve siyaset, din ve eğitim konusunda bütün diğer sosyal münasebetleri yönlendiren hepsinden daha çok ekonomik münasebetlerdir⁹ şeklinde özetlenebilecek olan- prensibini kabul edersek, Osmanlı dönemi Türk toplumunda, «askerî sınıf»ın bir grubu sayılan ve çoğu Türkiye'ye, bilhassa İmparatorluğun ilk asırlarında, meteliiksiz olarak ülke dışından gelen, bununla birlikte, sadece dinî itibarları sayesinde, zengin veya fakir, okumuş veya okumamış her sosyal kategoriden binlerce kişi üzerinde büyük bir tesir icra edebilen tarikat şeyhlerinin¹⁰ işgal ettikleri yeri nasıl izah edeceğiz? Diğer taraftan, «askerîler» ile «reâyâ» arasındaki münasebetlerde, Marx'ın teorisinin esas noktasını teşkil eden sınıf kavgası sözkonusu değildi. Aksine, savaş bilhassa «askerî sınıf»ı meydana getiren gruplar arasındaydı.

Diğer taraftan, çok defa ileri sürülen başka bir soru daha var: «Sosyal sınıflar modern sanayi toplumlarının bir özelliği midir, yoksa bilinen bütün toplumlarda sosyal sınıfları bulmak mümkün müdür?». Bu soruya verilecek cevapların teorik sistemlere göre son derece farklı olacaklarında hiç şüphe yoktur¹¹. Bu incelemenin sınırlarını nazarı dikkate alarak, soruyu şu şekle çevirmek daha uygun olacaktır: Osmanlı dönemi Türk toplumu bir sınıflar toplumu muydu, yoksa bir nizamlar toplumunun (société d'ordres) hususiyetlerini mi taşımaktadır? Nizamlar toplumu kavramı çok defa sa-

7 S. Divitçioğlu, «Modèle économique de la société ottomane (Les XIVE et XVE siècles)», *La pensée*, Paris, Avril 1969 no: 149, s. 41-60.

8 Marx/Engels, *Manifeste du parti communiste*, éd. Sociales, Paris 1962, s. 27 vd.

9 R. Aron, *La lutte de classes*, Gallimard, Paris 1964, s. 37 vd.

10 Câmî/Lâmî, *Nefehâtü'l-üns ve menâkibü'l-evliyâ*, İstanbul 1289, s. 462, 465; Nişancı Mehmed Paşa, *Tarih*, İstanbul 1279, s. 191; Taşköprülü Mustafa Efendi, *Şakâiku'n-numâniye fi ahvâl'l-ulemâ'd-devlet'l-osmâniye*, Türkçeye çev. Mehmed Mecdi Efendi, İstanbul 1269, s. 263.

11 Bu konuda bk. R. Aron, *aynı eser*, s. 58 vd.

nayî-öncesi toplumlardan bir çoğunu tanımlamak için kullanılmaktadır. Bu toplumlar, maddî mallar üretimi ile doğrudan hiçbir alâkası bulunmayabilen şu veya bu sosyal fonksiyona toplum vicdanınca verilen değerlere, sosyal itibara, liyâkate, şerefe dayanmaktadır¹². Acaba bu hususiyetler Osmanlı dönemi Türk toplumuna uymakta mıdır? Yoksa, bu toplum, *sui-generis* bir toplum muydu?

Bu sorulara uygun cevaplar bulmak için, şüphesiz bu konuda özel araştırmaların yapılması lâzımdır. İncelememizin gayesi bu değildir. Burada bizim niyetimiz sırf, bizzat Osmanlılar tarafından Türk toplumunun iki sınıfa ayrılışını geçici olarak kabul edip, araştırmamızın temelini teşkil eden vakfiyelerde bulduğumuz verileri nazarı dikkate alarak, XVIII. asır Türk vâkıflarının sosyal ve meslekî kategorilerini göstermeyi, aynı zamanda, bu toplumun sosyal tabakalaşması ve onu teşkil eden gruplar arasındaki münasebetler hakkında daha sonra yapılacak araştırmalar için yararlı bilgileri ortaya çıkarmayı denemekten ibârettir.

«Askerî sınıf»

Osmanlı İmparatorluğu'nun idarî mekanizmasında her hangi bir yer işgal eden ve kendilerine devlet veya vakıflar tarafından, hangi tarzda olursa olsun, bir ücret ödenen kişilerin «askerî sınıf» olarak adlandırıldıkları yukarıda izah edilmişti. Vakfiyelerinden meslek adlarını öğrenebildiğimiz, XVIII. yüzyıl Türk vâkıflarının, Tablo I'de de görüldüğü gibi, % 65'i bu sınıfa mensuptu. Diğer yandan, her hangi bir meslek icra etmemelerine rağmen, Tabloda «mesleksizler» başlığı altında gruplandırılan ve vâkıfların tamamının % 65'i bu sınıfa mensuptu. Diğer yandan, her hangi bir meslek icra etmemelerine rağmen, Tabloda «mesleksizler» başlığı altında gruplandırılan ve vâkıfların tamamının % 17'sini teşkil eden kadın vakıf kurucularını da bu sınıf içinde saymak gerekiyor; çünkü bunların % 7'si doğrudan doğruya sultanın ailesine bağlı idiler, % 10'u ise bu sınıfın diğer üyelerinin eşlerinden ibârettir. Ayrıca, vakfiyelerinden mesleklerini öğrenemediğimiz % 15 nisbetindeki vâkıfların büyük bir kısmının da «askerî sınıf»ın üyeleriyle yakın bir ilişki içinde bulun-

12 .Nizamlar toplumu hakkında bk. R. Mousnier, *Les hiérarchies sociales de 1450 à nos jours*, P.U.F., Paris 1969; krs. *L'histoire sociale -sources et méthodes-*, P.U.F., Paris 1967, s. 92.

dukları kuvvetle muhtemeldir. Bunlar daha önceki dönemlerin sivil veya dinî yöneticilerinin oğulları veya torunları olabilirler.

O halde, XVIII. yüzyıl Türk toplumunda, vâkıfların % 80-90'ının «askerî sınıf»a mensup kişiler veya onların yakınları oldukları anlaşılmaktadır¹³. Vakıf kurucularının geriye kalan % 10'u ise Osmanlı toplumunun çoğunluğunu teşkil eden «reâyâ sınıfı»na mensup bulunuyorlardı.

Şüphesiz bu iki sınıf, onları meydana getiren gruplar ve hattâ aynı grubun üyeleri arasında iktisadî, sosyal ve kültürel farklılıklar mevcuttu. Zira, küçük bir örnek vermek gerekirse, «askerî sınıf» hem sosyal hiyerarsinin tepesinde bulunan padişahı hem de ücretini bir vakıftan alan bir cami *ferraş*'ını ihtiva ediyordu.

Bu grupların tanınması şüphesiz hususî araştırmalar gerektirmektedir. Burada, tafsilâtlı bir tahlile girişilmeksizin, önce bu grupların kalın hatlarıyla tanıtılması ve sonra da İslâm hukukçularının, mallarını vakfedebilmesi için bir vâkıfta aradıkları şartlar gözönünde bulundurularak bunların tenkitleri denenecektir.

«Askerî sınıf»ı oluşturan grupların tanıtılmasına elbette sultanlar ve âileleriyle başlamak icâbeder. Bunlar, sözkonusu dönemdeki vakıf kurucuların % 11'ini teşkil ediyorlardı. Vakfiyelerde sultanlar için, dünyada Allah'ın halifesi, Tanrı'nın insanlık üzerindeki gölgesi, müminlerin emiri, müslümanların imamı, İslâmın koruyucusu, şeriatın yardımcı, Arapların, Türklerin ve yabancıların sultanı, zamanın kırıllarının sultanı, hayrât sâhibi, ilim adamlarının sığınağı, Haremyn'in hizmetçisi, vs... gibi bir takım sıfatlar kullanılmaktadır¹⁴. Bu sıfatlar, Osmanlı sultanlarının dünyevî hayatta olduğu kadar dinî hayatta da, tek ve mutlak hükümdar olduklarını düşündürebilirse de, böyle bir tez tarihî gerçeklere pek uymamaktadır¹⁵. Dinî yönetim ve diğer idarî yetkilerin sultanların şahsında

13 Diğer Türk toplumlarında da durum böyleydi. Meselâ K.S. Gubaydulın makalelerinden birinde («Azərbaycan vakıfları», *Vakıflar Dergisi*, I, 139) şöyle yazmaktadır: «vâkıflar ekseriyetle zengin han veya bey ailelerinden, bazan da tüccarlardan idi».

14 III. Selim vakfiyesi, VGMA, *Kasa no: 29*, s. 5; III. Mustafa vakfiyesi, VGMA, *Kasa no: 187*, s. 324-325; Mihrîşah Emine Kadın vakfiyesi, VGMA, *Kasa no: 41*, s. 4; I. Mahmud vakfiyesi, VGMA, *Kasa no: 47*, s. 3; I. Abdülhamid vakfiyesi, VGMA, *Kasa no: 159*, s. 10-11.

15 Krş. F. Şabanov, «Osmanlı İmparatorluğu'nda hükümdarlığın hukukî esasları» VI. *Türk Tarih Kongresi Ankara 20-26 Ekim 1961*, Seri IX no: 6, Ankara 1967, s. 428-430.

birleştigi, Osmanlı toplumunun bu şahsiyetler etrafında döndüğü ve biçimlendiği, iktidarlarının üçlü bir temele dayandığı, yâni hem ordunun başkomutanı, hem toplumun en üst yöneticisi, hem de dinî idarenin en yüksek temsilcisi oldukları doğrudur. Bununla beraber bu üçlü rolün gereği, ancak İmparatorluğun ilk sultanları tarafından yerine getirilebilmiştir. Burada incelenen dönemdekilere gelince, bunlar sözkonusu fonksiyonları yüksek devlet ricaline, bilhassa sadrazama, şeyhülislâma ve yeniçeriağasına terketmiş olup, kendileri sayısız hizmetçiler arasında saraylarında yaşıyorlardı. XVIII. yüzyılda saraydaki hizmetçilerin 12.000 den daha az olmadığı bilinmektedir¹⁶. Sultanların aileleri ve yakın çevrelerinden vakıf kurucusu olarak en çok dikkat çekenler arasında, vâlide-sultanlar, saraya mensup olduklarını ifâde etmek için *sarayî* denilen bazı cariyeler ve bilhassa, II. Abdülhamid'in düşüşüne kadar resmî hiyerarşide üçüncü sırayı işgal eden darüssaade ağaları sayılabilir.

Vakfiyelerden elde edilen bilgilere göre, sivil yöneticiler grubu, idarî, sosyal ve ekonomik hiyerarşide ikinci sırayı işgal ediyorlardı. Bunların başı olan sadrazamlar, XVIII. yüzyıl, vakıf kurucularının aşağı yukarı % 5'ini oluşturuyorlardı. Bu grubun üyesi olan vâkıflar arasında, sadrazamdan sonra, sadrazamın yardımcısı olup özellikle içişleriyle görevli kethüdâ-i sadrazam, dışişlerini yürüten reisülküttâb, mâliye bakanı durumunda olan defterdar, devletin en güçlü şahsiyetlerinden biri olan yeniçeri ağası ve eyâlet yöneticileri yer almaktaydılar. Bunlar ve burada zikredilmeye gerek duyulmayan diğer devlet ricali XVIII. yüzyıl Türk vâkıflarının % 32'sini teşkil ediyorlardı. Şüphesiz, idarî teşkilâtın başı ve bu sahada sultanın temsilcisi olarak sadrazam ve meşhur yeniçerilerin başı olan yeniçeri ağası İmparatorluğun siyasî hayatında önemli bir rol oynamaktaydılar.

Vâkıfların % 15 nisbetindeki bir bölümü ulemâ grubuna mensup idiler. Bu grubun başında dinî Kanun'un en büyük yorumcusu olan şeyhülislâm bulunmaktaydı. Şeyhülislâm, devletin sadrazamdan sonra gelen veya hemen onun yanında bulunan ikinci şahsiyetti. Bu gruba mensup olup vakıf yapan kişiler arasında şeyhülislâmlardan başka, umumiyetle kadılar, kadiaskerler, müftüler ve müderrisler yer almaktaydı. Osmanlı İmparatorluğu'nda, din, adalet ve

16 C. Lamouche, *Histoire de la Turquie*, Payot, Paris 1855, s. 167.

eğitim kamu hayatının tek bir branşını oluşturunuyordu; bu sektörün yönetimi ve icrası, doğrusu hayatın bütün sahalarında, sosyal hayatta olduğu kadar kişilerin özel hayatında da büyük bir rol oynayan ulemâ grubuna tevdi edilmişti. Ulemânın İmparatorluğun siyasi hayatı üzerindeki etkilerini müşahade etmek de zor değildir. Sultan veya sadrazam bir kanun yayınlamak istedikleri zaman, Şeyhülislâmın tasvibini almak mecburiyetindeydiler. Bunların politika üzerindeki etkilerini göstermek için, II. Mustafa'nın bir cümlesi oldukça dikkat çekicidir. XVIII. yüzyılın hemen başında, bu sultan Râmi Efendi'yi sadrazamlığa tayin ettiği zaman, ona şöyle diyordu: «... eğer şeyhülislâmın görüşü hilâfına hareket edersen cezalandırılacaksın»¹⁷.

Genellikle, «askerî sınıf»ın tamamlayıcı unsurlarından sayılan bir grup daha vardır: Dervişler. Bunlar resmî din ulemâsından farklıdır ve onlara nazaran halk sınıflarına çok daha yakındır, hattâ onların içindedir. Hangi tarikata mensup olurlarsa olsunlar, Batı'daki anlamıyla hiçbir zaman bir «ruhbanlar sınıfı» teşkil etmeyen bu dervişler, katı din anlayışından uzak bir şekilde, bir takım dinî uygulamalarla günlük hayatı birleştirme kaygısı içindeydiler¹⁸.

Konumuzla ilgili olarak, vakıf kurucularının % 6,38'ini şeyhlerin teşkil ettiğini görmekteyiz. Bunlar çeşitli tarikatlara mensuplardır. İncelediğimiz belgelerde, Nakşibendiye, Bektâşiye, Kadiriye, Halvetiye, Suhreverdiye, Celvetiye ve Gülşeniye tarikatlarının adı geçmektedir¹⁹. Bunlar, ve bilhassa ilk ikisi Osmanlılar'da en yaygın tarikatlardır²⁰.

17 Bkz. İ.H. Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi*, c. IV, I. kısım, Ankara 1956, s. 20.

18 R. Mantran, *Istanbul dans la seconde moitié du XVIIe siècle*, Maisonneuve, Paris 1962, s. 117.

19 Nakşibendiye, Muhammed Bahaeddin Nakşibend (1317-1389), Bektâşiye, Hacı Bektaş Veli (XIV. asrın ilk yarısı), Kadiriye, Abdülkadir Geylanî (1077-1166), Halvetiye, Şeyh Ebî Abdullah Siracüddin Ömer b. Şeyh Ekmelüddin Ehcî (öl. 1349 veya 1397), Suhreverdiye, Şeyh Ömer Şehabüddin Suhreverdi (öl. 1191), Celvetiye, Aziz Mahmud Hüdâî (öl. 1628), Halvetiye'nin bir kolu olan Gülşeniye ise İbrahim Gülşenî (XV. asrın ilk yarısı) tarafından kurulmuştur. Bu tarikatler hakkında kısa bilgiler için *İslâm Ansiklopedisi*'nin ilgili maddelerine bakılabilir.

20 Vakıf gelirleriyle yaşayan bu tarikatların toplum içinde oynadığı rol hakkında bkz. B. Yediyıldız, *Institution du vaqf...*, s. 227 vd.

«Askerî sınıfı»ı oluşturan grupları tamamlamak için, bir de vakıf gelirleriyle yaşayan *mürtezika*'yı zikretmemiz gerekmektedir. Bunların sayısı oldukça çoktur. Meselâ, vakfiyeleri bu incelemenin kaynaklarını oluşturan sâdece 330 vakıftan ücret alan kişilerin sayısı 4.937'ye ulaşmaktadır²¹. Bunların % 93,4'ü günlük 1-19 akçe, % 5,2'si 20-40 akçe, sâdece % 1,4'ü ise 50 akçe veya daha fazla ücret almaktadır. Bu ücretin azlığı veya çokluğu vakfın zenginliğine ve kişinin fonksiyonuna göre değişmektedir. Mürtezika arasında, müderrisler, şeyhler gibi şahsiyetler de vardır. Formasyonları ve toplumda oynadıkları rolleri icâbı çok farklı hususiyetlere sâhip oldukları için, bu kişiler diğer gruplar arasında anlatılmıştır. Burada sözkonusu olanları sadece vakıf yöneticisi durumunda olup bu görevi karşılığında vakıftan ücret alanlardır. Anlatılanlar dışında, mürtezika arasında, devrin vâkıflarının % 1,82'sini teşkil eden bâzı vakıf kurucularının varlığı da müşâhede edilmektedir. Osmanlı İmparatorluğu'nda, diğer idârî işlere ve kamu teşkilâtlarına kadınlar tayin edilmemesine rağmen, vakıf yöneticilerinin (mütevellîler) % 0,4'ünü kadınlar oluşturmaktaydı. Toplam olarak XVIII. asırdaki vakıf kurucularının % 17,43 nisbetinde olduğunu yaptığımız tahlil ve hesaplar göstermektedir.

«Reâyâ sınıfı»

Daha önce «askerî sınıf»ın dışında kalanların «reâyâ sınıfı» diye adlandırıldığı belirtilmişti. Şu anlamda ki, *reâyâ* terimi, müslüman veya gayrimüslim: köylü, zanaatkâr ve tüccar, vergiye tâbi bütün uyrukları ifâde etmektedir.

XVIII. yüzyıla ilgili olarak, incelediğimiz vesikalara göre, vakıf kurucuları arasında hiçbir köylüye rastlanmamaktadır. Tüccar ve zanaatkârlara gelince, bunların nisbeti % 1,82'dir. Bu sınıf içinde sayılması gereken diğer bir grup daha vardır: *âyân*. Gerçekten XVII. yüzyıldan itibaren ortaya çıkmaya başlayan ve XVIII. yüzyılda, merkezî hükümetin eyâletlerde siyasî gücünü tedricen kaybettiği ölçüde, iktisadî, sosyal ve siyasî açıdan durumunu sağlamlaştı-

²¹ Sözkonusu mürtezikanın meslek gruplarına göre yapılmış ve aldıkları ücretleri gösteren tablolar (XI-XXVI) için bkz. B. Yediyıldız, *Institution du vaqf...*, s. 312-327.

ran âyânlar yeni bir grup oluşturunyorlardı. Bu grup da sözkonusu dönemde vakıf kurucularının % 0,91'ini temsil etmekteydiler.

Buraya kadar anlatılanlardan çıkarılabilecek netice şudur : XVII. yüzyılda çiftçiler vakıf yapacak güçte değildir. Aynı şekilde, tüccarlar ve zanaatkârlar da vakıf kurmak için ekseriya ekonomik açıdan pek iyi bir durumda bulunmamaktadırlar. Bu sebeple, bu sonuncular arasında vakıf kurucularının sayısı sınırlıdır; fakat başka bir faktörü de unutmamak gerekir: ticaret, özellikle dış ticaret gayrimüslimlerin elindedir. Ve bunlar, bâzan fıkıh kâidelerine göre bile kendi dinî cemaatları lehine vakıf yapmalarına rağmen konumuz dışındadır²². Her ne olursa olsun, açıkça denilebilir ki, «reâyâ sınıfı»nın XVIII. yüzyıl vakıf kurucularının sâdece % 10'unu temsil etmeleri, bu sınıfın fakir oluşundan ileri gelmektedir, çünkü ülkenin zenginlikleri şu veya bu şekilde askerî sınıf üyelerinin, en azından bu sınıfı oluşturan bazı grupların cebine girmektedir.

Diğer yandan, vakıf hizmetlerinden istifâde edenlerin de genellikle reâyâ değil, fakat askerî sınıfa mensup kişiler oluşu oldukça şaşırtıcıdır. Çünkü vakıf yapan kişi her şeyden önce kendi grubunu düşünmektedir. Gerçekten, bütün halkın cami, mektep, çeşme, sebîl vs. gibi kamunun hizmetine sunulmuş vakıf kuruluşlarından bedâva olarak ve eşit bir şekilde yararlanabilmelerine rağmen, vakfedilen akarlardan yâni bu müesseseler için vakfedilmiş gelir kaynaklarından gelen gelirler, çok defa, bizzat vâkıfların mensup oldukları dar meslekî grupların üyelerine gidiyordu. Böylece, vakıf toplumun baştan başa her sektörüne yayılmış bir sosyal yardım müessesesi olmaktan daha çok, umûmiyetle mesleklerini nesilden nesle miras olarak bırakan bir takım ailelerden müteşekkil bâzı meslekî grupların menfaatlarını koruma vasıtası olmuştur.

Vakıflar sayesinde icadedilmiş müderrislik ve şeyhlik görevlerinin umûmiyetle nasıl ailevî ve irsî meslekler hâline geldiği başka bir yerde tahlil edildiğinden²³, burada bâzı vakıf kurucularının -baş-

22 Meselâ, Şamdancıoğlu Evadis adlı bir gayrimüslim, bir islâm kadısı önünde ve fıkıh kâidelerine göre 2000 kuruşunu bir kilisenin fakirleri yararına vakfetmiştir, bkz. Şamdancıoğlu Govadis (Evadis) vakfiyesi, VGMA, 1255 Başlar, s. 470.

23 B. Yediyıldız, «Vakıf müessesesinin XVIII. asırda kültür üzerindeki etkileri», *Türkiye'nin ekonomik ve sosyal tarihi (1071-1920)*, (editör: O. Okyar ve H. İnalcık), Ankara 1980, s. 157-161.

ka gruplar yararına vakıflar tesis edenlerinin bile- bizzat bu vakıflarla kendi meslekî gruplarına hizmet etmeyi unutmadıklarını belgeleyen, bunu yaparken de içinde bulundukları ruh hâlini aydınlatan tek bir misâl ile yetinilecektir. Gerçekten, *çadırcı* Ahmed b. Abdullah adlı vakıf kurucusunun vakfiyesinde şu satırların yer aldığı müşahede edilmektedir: ücreti vakıfça ödenecek bir süpürgeci, *çadır esnaflarının* dükkânları önünde bulunan caddeyi ve kaldırımları süpürmekle görevlendirilecektir. *Çadırcı el-hâc Mustafa Mu'allimhânesi*'ne devam eden yirmi fakir çocuk için her sene elbiseler satın alınacak, ayrıca *bu çocuklardan* her birine her yıl otuzar akçe ödenecektir. 1800 akçe ücretle vakfın nâzırlığını *çadırcı (mûytâb) ustaları* yapacaktır. Yine, *çadırcı ustaları*'nın vakıflarına kimler kâtip, cabi ve mütevellî olurlarsa, bu vakfın kâtiplik, câbilik ve mütevellilik görevlerini de üstleneceklerdir²⁴. Hangi gruba mensup olurlarsa olsunlar, vakıflarının şartlarını tesbit ederken, hemen hemen bütün vâkıflar, XVIII. yüzyılda, bu ruh hâli içinde hareket ediyorlardı. Bu yüzden, yardımlaşma vasıtası olarak, vakıf uygulamasının, geniş mânâsı içinde ve bütün toplumu kuşatacak bir biçimde gerçek bir sosyal yardımlaşma müessesesi olmak için, tâbir câizse, dar grupların kabuğunu tamâmen kıramadığı düşüncesine varılabilir.

Burada, vakıf müessesesi ile köylüler arasındaki münâsebet üzerinde biraz daha durmak gerekiyor. Köylülerin, bu incelemeye konu olan dönemde, vakıf yapma imkânına sâhip olmadıkları ve başka gruplara mensup kişiler tarafından kurulan vakıflardan da tam anlamıyla yararlanamadıkları daha önce belirtilmişti. Bununla birlikte, tarım sektörü üzerinde vakıf müessesesinin çok açık bâzı etkileri gözden kaçmamaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'nda uygulanan toprak rejimine göre, Anadolu ve Rumeli topraklarının devlet mülkü (*mîrî*) olarak kabul edildiği ve bu toprakların tasarruf hakkının, merkezî hükümet tarafından tâyin edilen dirlik sâhiplerine işledikleri arazinin vergilerini ödemek mecbûriyetinde olan çiftçilere verildiği bilinmektedir. Bu araştırmanın mülk edinme tarzlarını inceleyen başka bir bölümünde, bu *mîrî* arâzilerine büyük bir kısmının, *ihyâ* yoluyla veya daha çok *temlik-nâmeler* vasıtasıyla hususî mülkiyetler hâline dönüştürülmüş olduğu ve bu yeni mülk sâhiblerinin

²⁴ Çadırcı el-hâc Ahmed b. Abdullah vakfiyesi, VGMA, *Mukata'a I*, s. 89-92.

topraklarını umûmiyetle belli bâzı gayeler için vakfettikleri geniş bir şekilde tahlil edilmiştir²⁵. Bu tahlillerden, Türkiye topraklarının hukukî açıdan birbirinden tamâmen farklı üç tip sahaya ayrıldığı neticesi ortaya çıkmaktadır: Tımar rejimine göre yönetilen devlet toprakları, vakıf topraklar ve mâlikâneler. Ancak, şahıs mülkü olan mâlikânelerin yaygınlığı diğer ikisine nazaran oldukça sınırlı kalmıştır. Tarım reâyâsı, bu üç tarım formuyla belli bir hüviyet kazanmaktaydılar; gerçekten Osmanlı köylüsü, *tımar reâyâsı*, *vakıf reâyâsı* ve *mâlikâne reâyâsı* diye adlandırılıyor ve sırasıyla tımar sipâhisine, vakıf mütevellîsine veya mülk sâhibine bağlı bulunuyorlardı.

Kuzey Afrika toprak tarihinde bulduğu üç çeşit toprak formunu tanımlamak için J. Berque'in kullandığı ifâdeyle, Anadolu ve Rumeli'de de, «üç tip şahsiyetleşme» ile karşı karşıya bulunulmaktadır²⁶. «Eğer düşünürsek, diyor J. Berque, bu üç formun, yâni bütün elkitaplarının yarışircasına karşı karşıya koydukları ve hukukçuların içinde kayboldukları tartışmaları besleyen *mülk*, *kamu malı* ve *vakıf*'ın, hepsi de aynı fizikî ve beşerî ekolojiye dayalı üç türlü ziraî şahsiyetin oluşmasından başka bir şey olmadığını görürüz»²⁷. Toprak hukukunun, hem mahallî âdetlerden, hem de İslâm hukukundan hareketle geliştiği farklı iki mekânda, toprakların değişik statülere ayrılmasının birbirine çok benzer bir tablo arzemesi oldukça dikkat çekicidir. İki uygulama arasında sâdece bir fark bulunmaktadır; o da, Türkiye'deki devlet topraklarının (*mîrî*) yerini Kuzey Afrika'da kamu topraklarının almış olmasıdır²⁸. Bununla birlikte burada dikkat edilmesi gereken bir husus vardır. Türkiye'de her köylüye

25 B. Yediyıldız, *Institution du vaqf...*, s. 122-135.

26 J. Berque, «Droit des terres et intégration sociale au Maghreb», *Cahiers internationaux de sociologie*, c. XXV, 1958, s. 59 vd.

27 J. Berque, *Le droit des terres au Maghreb*, Reprinted from «Studies on developing countries», c. II, PWN-Polish scientific publishers, Warsaw 1964, s. 217.

28 Osmanlılar bu sistemi Türkiye Selçuklularından, İlhanlılardan ve Beyliklerden almışlardır. Bu devletlerde, toprak üç form halinde bulunmaktadır: *iktâ'*, *vakıf*, *mâlikâne*. Ve buna göre köylüler de üç gruba ayrılıyorlardı: *iktâ' reâyâsı*, *vakıf reâyâsı* ve *mâlikâne reâyâsı*, bkz. İ.H. Uzunçarşılı, «XIV ve XV inci asırlarda Anadolu Beyliklerinde toprak ve halk idâresi», *Belleten*, II, 1938, s. 104...

*mîrî-arâzî*den bir bölümün tasarruf hakkı tahsis edildiği gibi, ayrı tarım grupları meselâ bir köy halkı, «*kamu malı*» diye adlandırılacak başka bir bölümden de ortaklaşa yararlanabiliyorlardı. Bununla beraber, bütün bu *mîrî*-toprakların mülkiyeti devlete âit olduğundan, burada herhangi bir ayırıma tâbi tutulmaksızın her ikisi de *devlet sahası* olarak telâkkî edilmiştir.

Osmanlı topraklarının üçe bölünmesinde vakıf müessesesinin oynadığı rolün çok önemli olduğu söylenebilir. Osmanlı sultanları ancak şer'î hükümlere uygun sebeplerle *mîrî-arâzî*nin bâzı kesimlerini mülkleştirmeye yetkili kılınmışlardı²⁹. İncelediğimiz vesikalarından, vakfın bu iş için en mükemmel bir «sebe» olduğu ortaya çıkmaktadır. Bir çok kişi, özellikle bâzı yüksek devlet adamları, vakıf olarak kurdukları müesseselere gelir kaynakları temin etme gerekçesiyle, pâdişâhlardan bâzı *mîrî* toprak parçalarının mülkiyetini talep ettikleri zaman, onlar da, bu gerekçeyi kanunî (şer'î) bir sebep sayarak, istenilen mülkiyet hakkını sözkonusu kişilere veriyorlardı. Devletin, dolayısıyla halkın zararına bu toprakların çıplak mülkiyetini elde eden kişiler, onların bir kısmını vakıf hâline getiriyorlar, fakat geri kalanını da kendilerine âit hususî mülk olarak muhafaza ediyorlardı. İşte, sözkonusu üç çeşit toprak formunun bu yolla gelişmiş olduğu ileri sürülebilir.

Diğer taraftan, bu üç toprak kesiminin her birinde yaşayan köylülerin hayat şartları arasında büyük bir farkın mevcut olup olmadığının bilinmesi de gerekmektedir. Üzerinde çalıştıkları toprağın hukukî statüsü ne olursa olsun, bütün köylüler toprağı işlemek, tahsildarlar farklı sektörlerin görevlileri olsalar bile bu tahsildarlara aynı vergileri ödemek mecburiyetinde olduklarından, eğer bâzı vesikalar çok defa *mîrî* alanlara veya mâlikânelere bağlı bir takım reâyânın vakıf yönetimindeki bir bölgede yaşamak için kendi sektörlerini terkettiklerini haber vermemiş olsaydı, değişik sektörlerde çalışan köylülerin hayat şartları arasında fark olmadığı görüşüne varılabilirdi. Buradan vakıf toprak işletmesinin belki reâyâsına karşı diğerlerinden daha merhametli ve daha kârlı bir halde bulunduğu neticesi çıkarılabilir³⁰. Bu durum ayrıca, Osmanlı tarihi boyun-

29 B. Yediyıldız, *Institution du vaqf...*, s. 132 vd.

30 Krş. J. Berque, «Droit des terres et intégration sociale», s. 60.

ca timarlı sipâhilerle tarım vakıflarının mütevellileri arasında sürüp giden sınır anlaşmazlıklarının sebebini de izah edebilir³¹.

Vakıf kurucuları ve fıkıh kâideleri

Vakıf kuran kişinin mallarını vakfedebilmesi için, İslâm Hukuku'na göre, hangi şartları hâiz olması gerekmektedir? Osmanlılar'da yürürlükte olan Fıkıh (İslâm Hukuku) kâidelerine göre, vakıf kurucusundan vakfedeceği malın mutlak mülkiyetine sâhip bulunması, ve gerekli ehliyeti hâiz olması istenmektedir³². Diğer taraftan, vâkıfın hür³³ ve âkil olması ayrıca erginlik çağına gelmiş bulunması; aynı zamanda, borcunu ödeyememesi ve isrâfı yüzünden malını kullanmaktan menedilmemiş olması da lâzımdır³⁴.

Çok genel ve kısa bir şekilde özetlenen bu şartlar arasında, XVIII. yüzyıl Türk vakıf kurucuları açısından iki nokta dikkatimizi çekmektedir. Bu iki noktadan birincisi, vâkıfın vakfetmek istediği şeylerin tam mülkiyetine sâhip bulunması zaruretidir; ikincisi ise, vakfedenin hür olmasını gerektiren şarttır. Gerçekten, mülkiyet ve kölelik gibi son derece önemli iki müesseseyi ilgilendiren bu iki nokta, karmaşık ve kendileriyle ancak dolaylı bir ilgisi bulunan böyle bir araştırma çerçevesi içinde çözümü güç iki problem ortaya koymaktadır. Bu sebeple, burada ancak kısaca tahlil edilmeye çalışılacaktır.

Yukarıda, mülkiyet, özellikle toprak mülkiyeti problemine temas edilmiş, Osmanlı topraklarının büyük bir kısmını kaplayan vakıf tarım işletmelerinden önemli bir bölümünün başlangıçta, vakıf kurucularına değil, devlete âit olduğu da belirtilmişti. Biraz önce

31 Bu anlaşmazlıklar konusunda birkaç vesika için bkz. VGMA, *Harameyn* I, s. 185, *Mücedded Ana*. XXI, s. 287-288, *Kasa* no: 148, s. 88-93.

32 Ali Haydar, *Tertibü's-sunûf fi ahkâmî'l-vukûf*, İstanbul 1337/1340, s. 134; Ömer Hilmi Efendi, *İthâf-ül-ahlâf fi ahkâmî'l-evkâf*, İstanbul 1307, s. 22; H. Hatemi, *Önceki ve bugünkü Türk hukukunda vakıf kurma muamelesi*, İstanbul 1969, s. 90 vd.

33 Ali Haydar, *aynı eser*, s. 21; Y.M. Delaver, *Le waqf et l'utilité économique de son maintien en Egypte*, éd. Marcel Vigne, Paris 1926, s. 15.

34 Ali Haydar, *aynı eser*, s. 120-121; Ömer Hilmi, *aynı eser*, s. 18, 48, 49; Hüseyin Hüsnü, *Ahkâm-ı evkâf*, İstanbul 1311, s. 3; Y.M. Delaver, *aynı eser*, s. 15-16. Bu konuların hukuki yönü H. Hatemi (*aynı eser*, s. 83-96) tarafından detaylı bir şekilde tahlil edilmiştir.

zikredilen fıkıh kâidelerine göre, bu kişilerin sözkonusu toprakları vakıf hâline getirememeleri gerekmektedir. Ancak, İmparatorluğun ilk yüzyıllarında, sultanlar fethettikleri toprakların bir kısmını vakıflaştırma âdetine sâhiptiler ve savaş yapan ve birkaç köy veya şehir fetheden kişilere, fethettikleri bu yerlerden kendilerine düşen bir kısmını vakıf yapmalarına müsaade etmekteydiler. Bununla birlikte, bu vakıfların, prensip olarak, devletin, hazinesinin gelirleri üzerinden masraf yaparak gerçekleştirmek zorunda olduğu bir gayeye yönelik bulunması gerekmektedir. Bu sebeple, bu türlü bir vakıf gerçek ve sahih bir vakıf olarak kabul edilmiyor, bunlara *vakf-ı irsâdî* deniliyordu. Doğrusunu söylemek gerekirse, bu, yönetim sorumluluğu taşıyan kişiler tarafından, bir takım mîrî-arâzînin gelirlerinin, devletin yüklenmek zorunda olduğu bâzı kamu hizmetlerinin görülmesine tahsis edilmesi şeklindeki bir uygulamadan başka bir şey değildi. Bu anlayışa göre, bu tip vakfın ebedî olmaması ve feshedilmezlik karakterini taşıyamaması, sözkonusu vakfın devlet başkanı veya başka bir makam sâhibi olan kurucusuna halef olan kişinin, ya vakfı devlet hazinesi lehine bozma veya devlet politikasının ya da toplum menfaatinin gerektirdiği anda vakfın gayesini değiştirme imkânına sâhip olması gerekmektedir. Fakat Osmanlılarda durum böyle olmamıştır. Zira, vakf-ı irsâdî'leri feshetmek isteyen II. Mehmed'in başarısızlığa uğramış teşebbüsleri dışında³⁵, bu vakıflar, statülerinin değişmemesi, hedeflerinin daimâ hareketsiz kalışı yüzünden, tam bir durgunluk içine düşmüşler ve çıplak mülkiyeti bizzat vakıf kurucularına âit olan arazilerden meydana gelen sahih vakıflarla aralarında hiçbir fark kalmamıştır. Ayrıca, bu tür vakıf kurucuları, vakf-ı irsâdîlerin devlet hazinesinden karşılanması gereken bir kamu hizmetini hedef alması prensibini unutarak, kendi menfaatlarını düşünmeye başlamışlar; böylece gelirlerin bir kısmını kendilerine ve âilelerine tahsis etmişler ve vakfiyelerine toplumda kendilerine şöhrat kazandıracak şartlar koymuşlardır³⁶. Üs-

35 Akdağ, *Aynı eser*, c. II, s. 273; F. Babinger, *Mahomet II le Conquérant et son temps (1432-1481)*, Payot, Paris 1954, s. 540; N. Beldiceanu, «Recherches sur la réforme foncière de Mehmed II», *extrait d'Acta Historica*, c. IV, s. 27-39.

36 Burada bilhassa, *du'âgûyân* denilen ve du'â okumayı meslek edinen kişilere vakıflardan para tahsis edilmesiyle ilgili şartlar sözkonusudur. *Du'âgûyân* hakkında bkz. B. Yediyıldız, *Institution du vakf...*, s. 80-84, 247.

telik vakf-ı irsâdî statüsündeki bu kuruluşlar gitgide kendilerine özgü bütün karakterleri kaybetmişlerdir. XVIII. yüzyılda, teorik olarak hâlâ vakf-ı irsâdîlerden bahsedilmesine rağmen, bunlar pratikte tamamen ortadan kalkmışlardır. Zira, tahlilini yaptığımız dönemle ilgili vakfiyeler bize, mîrî-arâzîden bir veya daha çok toprak parçasını vakıf hâline getiren herkes bu arazileri önce, sultanın izniyle ve şeriatın kâidelerine uygun olarak mülk edindiklerini ve sonra onları «sahîh, kanunî ve bozulmaz vakıflar» hâline getirdiklerini bildirmektedirler³⁷. 1858 Arâzî Kânûnu'nun bir yorumcusuna göre, vakfiyesinde yukarıda işâret ettiğimiz kelimeleri taşıyan bir vakıf, mîrî arâzîden teşekkül etmiş olsa bile, gerçek, sahîh, her türlü değişmeden masûn olmak zorundaydı³⁸.

Netice olarak, tahlili derinleştirecek olursak, yukarıdaki bilgilerden şu sonuç çıkarılabilir: başlangıçta benimsenen prensibe göre, mülkleştirme, mîrî bir arâzînin gelirlerini, vakıf şekli altında sosyal yarar sağlayan bir fonksiyona kanunî olarak tahsis edebilmek için uygulanan teknik bir usul olduğu halde, sonunda, vakıf hem şahsî, hem maddî ve manevî menfaatlar elde etme gayesiyle bir mîrî arâzînin mülkleştirilmesi için bir gerekçe haline gelmiştir. O halde, görünüşte, en azından Osmanlı hukukçuları nazarında tam bir uyum içinde olmalarına rağmen, bu konudaki uygulama aslında teoriye tamamen ters düşmekteydi.

Kölelik ile vakıf müessesesi arasındaki ilişkiye gelince, vakıf konusundaki fıkıh kâideleri ve kâidelerin uygulanışı nazarı dikkate alındığında, köleleri üç kategoriye ayırmak uygun olacaktır: Vakıftan yararlanan köleler (*mevkûfün-aleyh*), vakfedilen köleler (*mevkûf*) ve vakıf kurucusu köleler (*vâkıf*).

Bir kısım kölelerin geniş ölçüde, vakıf yoluyla yapılan hizmetlerden yararlandıkları bilinmektedir³⁹. XVIII. yüzyılda çok seyrek olarak bizzat kendilerinin vakfedildiklerine de rastlanılmaktadır⁴⁰.

37 III. Mustafa vakfiyesi, VGMA, Kasa no: 187, s. 192; Beşir Ağa vakfiyesi, VGMA, Kasa no: 35, s. 12-13.

38 Âtîf Beğ, *Şerh-i kânûnnâme-i arâzî*, İstanbul 1309/1891, s. 16-24.

39 Bkz. B. Yediyıldız, *Institution du vaqf...*, s. 263.

40 III. Ahmed'in kızı Ayşe sultan bir çiftlikle birlikte 5 câriye ve 2 köle çocuğu vakfetmiştir, Ayşe binti III. Ahmed vakfiyesi, VGMA, Kasa no: 141, s. 13-16, bkz. B. Yediyıldız, *Institution du vaqf...*, s. 101. Bu konuda, daha ön-

Fakat bizi burada daha çok ilgilendiren vakıf kurucusu olan kölelerdir.

İncelediğimiz örneklerle göre, XVIII. yüzyılda kurulmuş büyük vakıfların aşağı yukarı % 14'ü (330 üzerinden 45'i) köle, genellikle kapı-kulu yâni saraya mensup kölelerdir. Bu 45 vakıf kurucusu köle arasında, hemen hemen yarısı hürriyetine kavuşturularak⁴¹ bir sultanın veya başka bir yüksek makam sâhibinin eşi olmuş 19 kadın, 6 dârüssaâde ağası⁴², 3 yeniçeri ağası, 2 sadrazam, vs. vardır. Yukarıda vakıf kurucusunun malını vakfedebilmesi için hür olması gerektiği belirtilmişti. O halde nasıl oluyor da, bu kişiler, köle oldukları halde, mallarını vakıf haline getirebiliyorlardı? Fıkıh, şahıslarının olduğu kadar mallarının da bağlı bulunduğu efendilerinin iznini almak şartıyla, bu hakkı onlara vermekteydi. Ayrıca burada sözkonusu olan vâkıf-köleler için de bu izni elde etmek çok kolay-

ceki dönemlerle ilgili oldukça karakteristik başka misaller de bilinmektedir. Reşideddin'in vakfiyesinden öğrenildiğine göre, İlhanlılar devrinde, Reşideddin'in vakıf kuruluşlarında çalışanların hepsi, kendileri de vakfedilmiş olarak bu kuruluşlara irsi köleler olarak bağlı bulunuyorlardı. Bunlar iki gruba ayrılan 170 âileden ibâretti: 20 âile Türk köleler, 150 âile ise «Karavine (?) denen köleler» idi. Türklerin ücretleri diğerlerinden daha yüksek idi (Z.V. Togan, «İran'da Kütüphâne-i melikdeki yazmalardan: n. 1233 Vakıf-nâme-i Xoca Raşid al-Din Vazir», *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, c. III, fas. 1-2, s. 158-160). Aynı şekilde, Zaganos Paşa'nın 1461 tarihli vakfiyesinde köle ve câriyelerin vakfedilişi sözkonusudur (A.H. Berki, «İslâm'da vakıf», *Vakıflar Dergisi*, c. IV, Ankara 1958, s. 31). Fâtih Sultan Mehmed, 1472'de, vakfının tarım işletmelerinde çalışmak mecburiyetinde olan bir çok erkek ve kadın köleyi vakfetmiştir (H.B. Kunter, «Emir Sultan vakıfları ve Fâtih'in Emir Sultan vakfiyesi», *Vakıflar Dergisi*, IV, s. 47). İşte diğerlerinden daha karakteristik olan son örnek: Bir vakıf mütevellisi, vakfının gelir kaynaklarını artırmak gayesiyle, vakfın gelir fazlasından bir *kul* ve bir *câriye* satın alıyor. Onları çiftleştiriyor ve doğurdukları çocukları vakıf hesabına satıyor. İlk satış akti 1481'de Bursa'da yapılmıştır (K. Kepecioğlu, «Bursa'da şer'i mahkeme sicillerinden ve muhtelif arşiv kayıtlarından toplanan tarihî bilgiler ve vesikalar», *Vakıflar Dergisi*, 1942, II, s. 417).

41 Azad edilmemiş olanlara, pâdişah sarayına mensup olduklarını ifâde etmek için *sarâyî* deniliyordu. Meselâ bkz. Hasbiye kadın binti Abdülmennân vakfiyesi, VGMA, *Kasa no: 188*, s. 178-186; Dürrü Yekta Hatice binti Abdullah vakfiyesi, VGMA, *Mukata'a III*, s. 175-176.

42 Osmanlı İmparatorluğu saray teşkilâtında, pâdişahın harem dairesinin başı olan ve aynı zamanda kızlarağası denilen büyük harem ağasına verilen unvandır, bkz. *İslâm Ansiklopedisi* «Kız» maddesi.

dı; zira, aslında, imparatorluğu onlar yönetmekteydi. Zâten yukarıdaki bilgilerden, erkek kölelerin devletin yüksek kademeli memurları olduğu, câriyelerin ise, yönetici sınıfın vârislerini taşıyan «odalık» rolünü oynadıkları anlaşılıyor. Gerçekten, II. Mehmed'in tahta çıkışından itibaren, kullar (devşirmeler), bir tarafta menşei köle ve diğer tarafta menşei Türk olan yüksek dereceli memurlar arasında sürüp giden ideolojik savaştan galip çıkarak⁴³, Osmanlı İmparatorluğu'nun bütün siyasî hayatına hâkim olmaya başlamışlardı. P. Coles'in haklı olarak yazdığı gibi, Kanunî zamanında, «doğuştan hür olan bir müslüman için, nitelikleri ne olursa olsun, orduda veya idârede önemli bir mevkiye yükselmek hemen hemen imkânsızdı. En yüksek makamlar *kullara*, 'sultanın köleleri'ne tahsis edilmişti; imparatorluğun asıl kurucuları, yâni Türk menşeli savaşçılar grubu kendilerini imtiyazlardan ve iktidardan uzaklaştırılmış görüyorlardı. Bu Türk-İslâm İmparatorluğu, liyâkatin doğuştan bir müslümanın veya bir Türkünki olmaması şartıyla mükâfatlandırıldığı bir müessese olma tehlikesi altındaydı»⁴⁴. Roumani de şöyle yazmaktadır: XVIII. yüzyılda, «en iyi ve en yüksek idâri makamlar yenice-riler tarafından işgal edilmişti»⁴⁵. O halde, bütün bu avantajlar kölelerin büyük kısmını ekonomik açıdan daha zengin ve siyasî bakımdan daha güçlü kılıyordu. Böylece, vakıflar kurmaya ve onlara gelir kaynağı olarak mallar tahsis etmeye muktedir oluyorlardı. Bu fikirleri müşahhas bir örnekle daha anlaşılır hale getirmek için, Hammer'in bir darüssaâde ağası ile ilgili birkaç satırını zikretmek ilgi çekici olacaktır: «Otuz sene sarayda ve İmparatorluk üzerinde hüküm sürmüş olan çok güçlü kızlarağası Beşir, 96 yaşında iken 3 Temmuz 1746'da öldü. Eskiden habesli bir köle olan ve otuz kuruşa satın alınan Beşir, geride, yirmi milyon onsekiz bin kese gümüş para, yüzaltmış koşum takımı, ve mücevherlerle süslü sekizyüz cep saati bıraktı. İstanbul'da bir cami, Eyüp'de bir dârülhadis, bir sıbyan mektebi, bir çeşme, bir kütüphanâ ve sadrazamın sarayı yakınında diğer bir mektep açmıştı. Bu mektebin yanına defnedilmiş-

43 M. Akdağ, *Aynı eser*, c. II, s. 1-20.

44 P. Coles, *La lutte contre les Turcs*, İngilizceden çev. H. Couffignal, Paris, 1969, s. 73.

45 A. Roumanie, *Essai historique et technique sur la dette publique ottomane*, Paris 1927, s. 10.

tir»⁴⁶. Bugün Beşir Ağa'nın daha başka bir çok kuruluşun da sahibi olduğunu bilmekteyiz⁴⁷.

Netice olarak denebilir ki, «sarayın kulları imparatorluğun en zengin ve en güçlü insanlarıydı»⁴⁸. Siyasî güçleri sayesinde, *temlik-nâmelerle* mülk edindikleri mîrî arâzîlerin bir kısmını, efendileri olan sultandan gerekli vakıf yapma iznini kolayca elde ederek, kurdukları kamu müesseseleri yararına vakıflaştırıyorlardı; üstelik böylece iyilik-sever kişiler oluyorlar, ayrıca yönettikleri halkın sempatisini ve şükranlarını da kazanıyorlardı.

46 J.v. Hammer, *Histoire de l'Empire Ottoman*, Fransızcaya çev. J.J. Hellert, Paris 1835, c. XV, s. 105.

47 Bkz. B. Yediyıldız, *Institution du vakf...*, s. 42-43.

48 P. Coles, *aynı eser*, s. 53. Bu kölelerin âile adları konusunda bir husus oldukça dikkat çekicidir. Bilindiği gibi Osmanlılarda soyadı olmadığından, kişiler «falan oğlu falan» veya «falan kızı falan» şeklinde baba adlarıyla tanınıyorlardı. Köleler sözkonusu olduğu zaman, baba adları bilinmediğinden veya kullanmak istenilmediğinden -zira bunlar küçük yaşta hristiyan âileler arasından devşirilmiş veya köle pazarlarından satın alınmış ve müslüman olmuşlardı-, hepsinin de Abdullah veya Abdülmennan oğlu veya kızı oldukları müşâhede edilmektedir. Bu isimlerin belli bir şahsın adı olmadığını göstermek için, ilgi çekici bir misâl vermek yerinde olacaktır: 1779 tarihli bir vakfiyesinde, silâhşorân-ı hazret-i şehriyâriden ...Yusuf Ağa b. *Abdullah*, 1787 tarihli başka bir vakfiyesinde sadrazam Yusuf Paşa b. *Abdülmennân* olmuştur. Her iki durumda da sözkonusu olan aynı şahıstır, fakat sadrazam olduktan sonra baba ismi değişmiştir, bkz. Yusuf b. Abdullah vakfiyesi, VGMA, *Küçük evkâf hâmis I*, s. 243-244, 363-364; Yusuf b. Abdülmenhân vakfiyesi, VGMA, *Küçük evkâf hâmis I*, s. 245-252, 366-374.